

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.23.667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

УДК: 894.341-1:894.3-1:808

Элебесова Бурул Бекказиевна

Кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясы

10.01.01 – кыргыз адабияты

филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:	Мусаев Абдылда Инаятович филология илимдеринин доктору, профессор, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин ректору
Расмий оппоненттер:	Кадырманбетова Айнура Күмөновна, филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Айтматовтаануу борборунун башкы илимий кызматкери Жузупбекова Кундуз Нуркалыковна, филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ала-Тоо университетинин факультет аралык Мамлекеттик предметтерди окутуу кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жетектөөчү мекеме:	К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Манаптаануу жана кыргыз адабияты кафедрасы (722200, Кыргыз Республикасы, Каракол шаары, Абдрахманов көч., 103)

Диссертация 2023-жылдын 29-июнда саат 15:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajm>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Чыңгыз Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 29-майында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз жана түрк эли түпкү теги бир, байыркы эл болгондуктан, алардын көөнө тарыхы, адабий-эстетикалык дөөлөттөрүнүн да көрөңгөсү бир болгонун руникалык эстеликтер далилдеп турат. Биз иликтөөгө ала турган адам концепциясы проблемасы эки элдин адабиятында өз алдынча иштелип келет. Тарыхый-маданий өнүгүүдөгү айырмачылыктар – коомдук-экономикалык, социалдык шарттар эки элдин адабий-көркөм дөөлөттөрүнө өз изин калтыруу менен алардын дүйнө кабылдоосуна, адеп-ахлактык түшүнүктөрүнө өзгөртүүлөр киргизген. Ушундай коомдук өнүгүүнүн объективдүү шарт-жагдайларынын натыйжасында эки адабиятта түптөлгөн адабий-эстетикалык көркөм дөөлөттөргө гана эмес, адамдын өзүн таанып билүү түшүнүктөрүнө да өзгөрүүлөр киргендигине байланыштуу эки элдин өздөрүнө гана мүнөздүү маданияты, салт-санаасы, менталитети жана адамды таанып билүү түшүнүктөрү калыптанганы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Эгемендүүлүктүн жылдарында кыргыз жана түрк адабиятынын туундуларын салыштырмалуу жана салыштырма-типологиялык планда изилдеген иликтөөлөр жаралды. Аздыр-көптүр пайда болгон мына ошол илимий салттардын нугунда, биз дагы поэзияда адам концепциясы кандай өңүттөн, кайсы багыттар боюнча көркөм иликтенип, буга кимдер маанилүү салым кошуп, алар кайсы чыгармаларында кандай натыйжаларга ээ болуп жатышканын иликтөө максатын алдыбызга койдук.

Адам өзү канчалык татаал, канчалык көп түстүү сапаттарга ээ болсо, аны адабиятта чагылдыруу да ошончолук көп кырдуу болгондуктан андагы адам түшүнүгүн, ага байланыштуу түрдүү көз караштарды, концепцияларды териштирүү маселелери бир изилдөө ишинин көлөмүнө сыйбай тургандыгын эске алуу менен биз бул диссертациялык ишибизде соңку жарым кылымдагы кыргыз жана түрк поэзиясындагы адам концепциясы, ал концепцияны иштеп чыгууга аракет кылган акындардын изденүү тенденцияларын аныктоого, поэзиядагы изденүүлөр менен табылгаларды жалпылаштырып кароого умтулдук.

Адам концепциясы – поэзиянын туруктуу чагылдыруу объектиси болуп келе жаткандыгын фольклордук мурастардан тартып, бүгүнкү күнгө чейинки поэтикалык чыгармалардан көрүүгө болот. Поэзия адамдын ички сезимин, кайгы-капасын, кубанычын, ар кандай ой-толгонууларын чагылдыруу аркылуу анда башкы проблема - адамдын коомдогу ордун, ар түркүн кырдаалда, өзгөчө коомдун ар кандай кризистик абалын чагылдырат. Мындай көрүнүш бардык эле адабияттарда болуп келгендей эле кыргыз жана түрк поэзиясында да башкы орунда турат. Аларды жалпылаштырып караганда ар бир улуттук адабиятка мүнөздүү адам концепциясы кандай мааниге ээ болсо, жекече акындык чыгармаларда да дал ошондой маанилүү орунду ээлейт.

Илимий иште кыргыз жана түрк поэзиясындагы көркөм-эстетикалык изденүүлөрдүн жалпы өнүгүү тенденциясын изилдөө болбостон, андагы адам концепциясынын көркөм интерпретацияланышын кыргыз жана түрк ырларын салыштыруу аркылуу конкреттештирип иликтөөгө алуу болгондуктан, ал аракетин биз изилдөөгө алган теманын **актуалдуулугун** билдирет. Анткени, биринчиден, коомдук-саясий турмушубуздагы өзгөрүүлөрдүн контекстинде, аталган маселе биринчи жолу салыштырма планда илимий изилдөөгө алынып отурат. Экинчиден, учурда түрк дүйнөсүнө байланыштуу маселелер ар тараптан иликтөөгө алынып жатышы, колубуздагы иштин маанилүүлүгүн дагы бир ирет айгинелейт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кусейин Карасаев атындагы БМУнун кыргыз филологиясы факультетиндеги кыргыз адабияты кафедрасынын илимий иштеринин планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери. Кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын көркөм чагылдырылышын салыштырма планда изилдөө илимий иштин негизги **максаты** болуп саналат. Жогорудагы максатты жүзөгө ашыруу үчүн алдыга төмөнкү **милдеттерди** койдук:

1. Кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын изилденишине сереп жасоо;
2. Кыргыз жана түрк акындары ырларында, адам концепциясын чагылдыруудагы идеялык-көркөмдүк табылгаларын, дүйнө тааным өзгөчөлүктөрүн иликтөө;
3. XX кылымдан берки кыргыз жана түрк ырларынын эволюциясынын маанилүү учурларын талдоого алуу;
4. Кыргыз жана түрк поэзиясында коомдук-тарыхый процесс менен көркөм процесстин өз ара байланышын көрсөтүү;
5. Кыргыз жана түрк акындарынын ырларында адам концепциясынын коомдук-социалдык, философиялык-этикалык жактан үндөштүгүн талдоого алуу;
6. Кыргыз, түрк акындарынын чыгармаларын социалдык жана психологиялык жактан; атуулдук, жарандык, адамдык, инсандык, мендеги мендик позицияларга бөлүп талдоо;
7. Эки элде адам концепциясын философиялык жактан чагылдырган ырларды талдоо. Алсак; медитативдик жана экзистенциализм багытында жаралган философиялык мазмундагы ырларды талдоо.

Илимий иштин жаңычылдыгы кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын көркөм чагылдырылышы салыштырма планда алгачкы жолу илимий изилдөөгө алынгандыгында.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш кыргыз жана түрк поэзиясында адам таануу маселесин изилдөөгө алган эмгектерге белгилүү деңгээлде салымын кошуп, келечекте жүргүзүлүүчү илимий изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан өбөлгө болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Иликтөө ишинде изилдөөгө алынган проблемалар кыргыз жана түрк поэзиясында чагылдырылган адам

концепциясын практикалык жактан кеңири жана терең түшүнүүгө жардам берип, чыгарылган жыйынтыктар жогорку окуу жайларындагы филология, түркология бөлүмүнүн студенттерине, магистранттарына лекцияларды, практикалык сабактар менен адистик курстарды өтүүдө жана ушул багытта мындан ары да изилдөө иштерин жүргүзүүдө колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- 1.** Кыргыз жана түрк элдери байыркы тектеш элдерден болуп, тамыры, тарыхы тээ б.з.ч. эле бир болгону тарыхый булактарда белгилүү. Ошондой болсо дагы географиялык шарттары, турмуш-тиричилик өзгөчөлүктөрүнө жараша эки элдин эстетикалык дүйнө таанымы, түшүнүктөрү боюнча айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр бар. Эки элдин поэзиясындагы адам концепциясы буга чейин атайын системалуу изилдөөнүн объектиси болгон эмес;
- 2.** Кыргыз жана түрк акындары өз өлкөсүндө ар кайсы доорду баштарынан өткөрүп, түрдүү тематикадагы ырларды жаратып келишет. Адам концепциясы темасы ар бир эле искусствонун башында туруп, адамды таанууда өз көмөгүн көрсөтүп келүүдө. Айрыкча поэзияда адам түшүнүгүн чагылдыруудагы идеялык-көркөмдүк табылгалар, дүйнө тааным өзгөчөлүктөрү эки элде айрым учурда бирдей болсо, айрым учурда айырмачылык көрсөтөт. Мына ошол жалпылыктар менен айырмачылыктар салыштырылып изилденүүгө тийиш;
- 3.** Кандай гана тема изилденбесин, тарыхка кайрылбай коюу мүмкүн эмес. Ошол себептен кыргыз жана түрк ырлары мезгилдерге бөлүнүп талданышы керек.
- 4.** Адабиятта коомдук-тарыхый процесс маанилүү ролду ойнору белгилүү. Коомдо болуп жаткан көрүнүштөр чыгармалар аркылуу көркөм чагылдырылып жеткирилип турат. Кыргыз жана түрк поэзиясында да коомдук-тарыхый процесс менен көркөм процесстин өз ара байланышы ырлары аркылуу көрсөтүлөт;
- 5.** Поэзиянын башкы предмети – адам. Ал эми адам түрдү ой жүгүртүүгө жөндөмдүү. Өзү жашап жаткан коомдо ар кандай социалдык жактан өзгөчөлөнүп турат. Ал эми эки элдин акындарынын ырларында адам концепциясынын коомдук-социалдык, философиялык-этикалык жактан талданышы орчундуу маселелердин катарын толуктайт;
- 6.** Адам концепциясын ырлар аркылуу ачып бере ала турган медитативдик жана экзистенциализм багыты адабиятта мындан эки кылым мурун эле пайда болгон багыттардын катарын толуктайт. Ошол учурда философтордун аныктамаларына таянып жазылган чыгармалар батыштагы изилдөө иштеринин башкы сабында болсо, кийин жүрүп отуруп дүйнөгө тарады. Мына ушул багыттар аркылуу адам концепциясын поэзияда изилдөөдө жаңычы ой жүгүртүү, башкача ойлоону жолдору келип чыгат. Мындай көрүнүштөр эки элде тең кездешип, мыкты чыгармалар жаралып келет;
- 7.** Кыргыз, түрк акындарынын чыгармаларын атуулдук, жарандык, адамдык, инсандык, мендеги мендик позицияларга бөлүп талдоого алуу менен коомдо жашап жаткан элдин социалдык жана психологиялык абалын сезүүгө, андоого болот, демек ар түрдүү позицияда ырлардын жаралышы адамдын ар тараптуу экендигинен кабар берет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы катары илимий иште чагылдырылган негизги жоболор, конкреттүү талдоолор жана анализге алынган фактылык материалдардан чыгарылган илимий тыянактар эсептелет.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациядан алынган илимий жыйынтыктар баяндама түрүндө республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда, семинарларда, лекцияларда чагылдырылды. Алар: “Көп маданият мейкиндигинде тил жана адабият” (Башкыртстан 2011), “Инновация жана билим берүү” (Казакстан 2014); “Филология, маданият таануу жана искусство тарыхынын проблемалары заманбап изилдөөлөрдүн алкагында” (Махачкала, 2016).

Диссертациянын жыйынтыктарынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору он үч (13) публикацияда ачылып берилди. Тема боюнча жарык көргөн эмгектер боюнча жалпы баллы – 155.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, алты бөлүмдөн, баптар боюнча кыска корутундулардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүгүнүн көлөмү – 155 бетти, адабияттардын тизмеси кошулганда 166 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максат-милдеттери, илимий жаңылыктары, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы, иштин апробацияланышы жана жарыяланышы, иштин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилди.

«Адам концепциясынын адабият таанууда изилденишинин теориялык жана методологиялык негиздери» аттуу биринчи бапта иликтөөлөрүбүздүн теориялык өзөгүн түзүп келген кыргыз, түрк адабиятында изилденип келе жаткан адабият талаасындагы адам концепциясы түшүнүгүнө байланышкан илимий эмгектерге сереп салынып, андагы изилдөөлөргө кеңири обзор берилди. 1-баптын биринчи бөлүмү **«Кыргыз поэзиясында адам концепциясынын изилдениши»** деп аталды. Адам түшүнүгү тарых боюнча бир канча билим жана искусство тармагынын негизги темасы болуп, ар дайым ар түрдүү көз-караштар менен түшүндүрүлүп келет. Адам психологиялык, социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрдү камтыган жана коомдон сырткары каралбай турган баалуу бир болмуш. Башка жандыктардан өзгөчөлөнгөн эң маанилүү өзгөчөлүгү, ойлоно алуу жана жарата билүү жөндөмдүүлүгү менен, ошондой эле бул дүйнө жок болуп кеткенге чейин өзүнүн жашай ала тургандыгына ишенген жалгыз макулук гана болбостон, коомдун баалуулуктарына да ээ болуп, технологиялык өзгөрүүлөргө жана өнүгүүлөргө өз салымын кошуу илим, билим, искусство жана маданият багытында жана өз салымын кошууга даяр болуу абалында боло турганын унутпашы керек. Мисалы, өз эмгегинде изилдөөчү Г. Токоева мындай дейт: «Адамдын маңызы анын экиликтигинде: бир эле учурда эки дүйнөгө – табиятка жана коомго,

телого жана руханийликке таандык болгондугунда. Демек, адам табияты – бул жандуу жандык катары анын өзгөчөлүгүн, жекелигин көрсөткөн туруктуу, өзгөрүлбөс белгилери, жалпы шык-жөндөмдүүлүктөрү жана касиеттери. Ал эми адам маңызы – анын сапаттарынын аныктоочу принципалдуу маанилүү жактары – акыл эстүүлүгү, руханийлиги, эмгекке жөндөмдүүлүгү. Адеп-ахлактык жактан жоопкерчиликти сезүүсү жана маданият дүйнөсүн жараткандыгы» [Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу [Текст]: автореф.дис. ...канд.филос.наук: / Г. С. Токоева.–Бишкек, 2015. – 8-б.]. Ошондой эле ар кандай предмет, кубулуш салыштырмалуу, эки жактуу каралып келгендиги диалектикалык көз караштан белгилүү болгондой, адам маселеси да табият, коом жана рух менен байланыштуу талданып келгендигин баса белгилейт.

Ал эми төмөнкү илимпоздор адам туурасында төмөндөгүдөй пикирлерин калтырышкан: “Акыркы убактарда көптөгөн биздин философторду, психологдорду ж.б. изилдөөчүлөрдү инсан менен байланышкан маселелер өзүнө тартууда: бул кокусунан эмес. Инсандын ички, руханий дүйнөсүн изилдөө, анын калыптанышы жана өнүгүшү актуалдуу жана ошол эле учурда татаал маселе” – дейт Ш. М. Ниязалиев (1986). “Адам коомдо багытталган; ал коомдо жашаш керек, ал толук бүтпөгөн; эгер ал обочолонуп жашаса анда өзүнө өзү каршы” (Н.Г.Фихте). “Адамдын жаныбардан башкы айырмачылыгы эмнеде?” – деп суроо берип, төмөндөгүдөй жооп берет. “Бул суроого эң эле жөнөкөй эң эле жалпы жана ошол эле учурда көндүм болуп калган жооп: бул сөздүн кадимки маанисинде алганда аң сезим” Фейербахтын ою боюнча адамды таанып билүү – акылда, сүйүүдө жана эркте (Фейербах Л). “Адам – бул кимде ким сүйгөн, кызганган, корккон, ойлонгон, жашоосун тобокелге салган, күмөндөгөн, бекемдеген болсо, ошол адам. Адам – бул көрүнбөгөн жип аркылуу башкалар менен бириккен болсо, анда ал адам” [Брудный, А. А. Наука понимать [Текст] / А. А. Брудный. – Бишкек, Сорос-Кыргызстан, – 1996. –324-б]. Белгилүү немец философу М. Хайдеггер: “Адамзатынын жашоо-турмуш ыгын сүрөттөп жазуу үчүн, “болмуш” терминин колдонуу менен адамдын жашоо турмушу жашоонун башка формаларынан радикалдуу айырмаланат, анткени адам өзүн өзү таанып билүүгө жана жашоо-турмушу жөнүндө ой жүгүртүүгө жөндөмдүү”, – экенин белгилеп, “Адамдар андан ары, дүйнөдөгү өз абалын толук түшүнүп, чыныгы жашоо турмушту тандап ала алат же орнотулган тартиптер менен үлгүлөргө ылайыкташып алып, автоматка окшоп күн өткөрө турган чыныгы эмес жашоо-турмушту тандап алышат”- дейт. Ал эми орус ойчулу С.Л. Франк өзүнүн философиялык чыгармаларында адам турмушундагы рухий проблемаларга ой чабыттатып, Адам дүйнө менен тыгыз байланышкандыктан, ал дүйнөнүн бир бөлүгү гана эмес, дүйнө анын ички дүйнөсү, ошондой эле адам да дүйнөнүн ички койнунда турат деп эсептеген [Шамшиев, Р.К. Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ [Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.01.01 / Р. К. Шамшиев. – Бишкек, 2003. –76-б].

Ал эми ошол адам концепциясы маселеси тээ алмустактан бери эле оозеки чыгармалардан тарта бүгүнкү күнгө чейин чагылдырылып, кайрадан адам баласына тартуу кылынып келүүдө. Мисалы, А. Тайкүрөңовдун “Фольклор кыргызского народа” (1948) аттуу эмгегинен кыргыз фольклору туурасында

кеңири маалымат ала алабыз. Ошондой эле Э.Абдылдаев: “Элибиздин поэтикалык чыгармачылыгын тарыхый принципте изилдейли” деген эмгегинде кыргыз фольклору жөнүндө бир кыйла баалуу пикирин ортого салат. Ал: “Адамзат коомунун тарыхы канчалык узак болсо, эмгекчи элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын тарыхы да ошончолук эле узак мезгилди кучагына алат” –деп, кыргыз фольклорун элдин карт тарыхы менен байланышта карап, анын оозеки поэтикалык чыгармачылыкка бай келгендигин дагы бир жолу ырастоо үчүн ошол кезде жарык көргөн эмгектерди мисал келтирет [Абдылдаев, Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан сын макалалар [Текст] / Э. Абдылдаев. – Бишкек, Бийиктик, –1983. –3-б].

“Кыргыз адабиятынын түп тамыры кайсы мезгилден башталат?! Эмне үчүн биз жазма адабиятыбыздын башталышына рамка коюп чектеп, аны ХХ кылымдын башталыш мезгилдери менен гана байланыштырып келебиз? Адабиятыбыздын мезгилдик жана мейкиндик масштабын кеңейтсек кыргыз адабиятына залал тийип калабы?! Фольклордук чыгармаларыбызды, акындык поэзиябыздын проблемаларынын генезисин VII-VIII кылымдардан берки көркөм мурастар менен карым-катнашта карасак болбойбу?!” [Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] / А. Акматалиев. – 2-бас. – Бишкек, 2015. – 3-б] деген сыяктуу суроолорду академик А. Акматалиев кабыргасынан коюп, сөзүн улай: “Ар бир доор өзүнүн чыгармачылыгы менен кызык. Анда элдин тарыхы, жашоо турмушу, философиялык көз карашы ж.б. камтылган. Орхон-Энисей жазма эстеликтери менен “Коркут ата китеби”, “Огуз -Наме” дастандарынын жана алар менен кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнүн жалпылыктары, Жусуп Баласагындын, Ахмет Ясавинин, Ахмат Югнекинин, Хорезминин, Бакырганинин, Бабурдун ж.б. ырларынын бири-бирине үндөштүгү, жакындыгы жана алардын поэтикалык салттарынын кыргыз эл ырчыларынын чыгармачылыктарында жаңырышы, уланышы” –дейт [Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] / А. Акматалиев. – 2-бас. – Бишкек, 2015. – 154-б].

ХХ кылымда кыргыз адабият таануусунда адам концепциясы проблемасына кайрылып, адам жөнүндөгү батыш менен чыгыштын ойчулдарынын эмгектерин электен өткөрүп, сыдырып карап, аны кыргыз адабиятынын каармандарынын мисалдары менен шөкөттөп, өз алдынча жыйынтык чыгарган адабиятчы С.Байгазиев болгон [Байгазиев, С. Жаңы мүнөздөр жаңы конфликтер [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 1980. –30-б].

Ал эми О.Ибраимов “50-70-жылдардын экинчи жарымындагы кыргыз повестериндеги адам концепциясы жана турмуштук активдүү позиция” деп аталган эмгегинде кыргыз повесттеринин мисалында адам концепциясын ар тараптан караган. Ошондой эле “Адабий классиканын азыркы өмүрү” (1982) аттуу эмгегинде Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам концепциясы боюнча да өз пикирин бөлүшөт. Дагы кыргыз прозасындагы адам концепциясы боюнча конкреттүү изилдөө жүргүзгөн Ф. Алиева “Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы” аттуу эмгегинде адам таануу маселесин Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында иликтеп, сүрөткердин чыгармаларындагы каармандардын образдары, ошондой эле мезгил менен

коомдун сүрөттөлүшү аркылуу бүтүндөй жалпы адамзат жана коом тууралуу ойлорун ортого салган [Алиева, Ф.Э. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы адам концепциясы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.01.01. / Ф. Э. Алиева. –Бишкек, 2005. – 169б].

Поэзияда адамдын ички психологиясын ачып берүү аркылуу ошол учурдагы бүтүндөй айлана-чөйрөдө, коомдо болуп жаткан көрүнүштөрдү ичкериден терең түшүнүүгө болот. Мисалы, пейзаждык сүрөттөөлөр аркылуу табият кубулуштары менен адам турмушунда болуп жаткан жашоо-турмуштун маңызы берилери тууралуу М. Байгазиев Т. Мукановдун “Этюд” ырын талдоого алган. Ал эми Э. Акунов “Эсенгул Ибраевдин поэтикалык дүйнөсү” аталган эмгегинде акын, сатирик Э.Ибраевдин балдарга арналган чыгармаларына, лирикасына, поэмаларына, сатираларына, тамсилдери менен достук азилдерине талдоо жүргүзөт [Акунов, Э. Б. Эсенгул Ибраевдин поэтикалык дүйнөсү [Текст]: филол. илим. канд. ... автореф. / Э. Б. Акунов. – 2005. – 45б.]. Дагы адабиятчы С. Сарыков “Тенти Адышеванын поэтикалык изденүүсү” аталган диссертациялык эмгегинин басымдуу бөлүгүн түбөлүктүү темалар деп эсептелип келаткан Ата Журт, тагдыр, сүйүү жана аялзат темасындагы ырларын талдоого арнайт [Сарыков, С. Т. Тенти Адышеванын поэтикалык дүйнөсү [Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.01.01. / С. Т. Сарыков. – 2008. – 153б]. Р.Шамшиев болсо “Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ” аттуу диссертациясында акындын чыгармаларын философиялык өңүттөн иликтөөгө алган [Шамшиев, Р.К. Жеңижоктун дүйнө таанымына философиялык анализ [Текст]: филол. илим. канд. ... дис.: 10.01.01 / Р. К. Шамшиев. – 2003. – 123б]. Н.Асанбековдун “Энесай жазма эстеликтериндеги кишинин болмуш проблемасы” кандидаттык диссертациясы Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги философиялык проблемаларынын чегинде киши болмушу талданат жана энесай жазмаларынын текстериндеги киши болмушунун өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. А.Табалдиев адам маселесин талдоодо коомдогу улуттар жана улуттук мамилелердин өнүгүүсүнүн тенденциясын изилдейт.

Демек, жогорудагы изилдөөчүлөрдүн ойлорун жыйынтыктай турган болсок; кыргыз адабияты тээ илгери эле орду толгус чыгармаларды өз казынасына толтуруп келген болсо, ошол салмактуу чыгармалардагы адам маселеси, философ, адабиятчылар тарабынан терең изилденип адамды ар тараптан иликтөө иштери болуп келген. Мисалы, ар бир жаралган чыгарма, коомдо болуп жаткан көрүнүштөрдү чагылдыруу менен ошол коомдо жашап жаткан адамдын ички психологиясын ачып берип турары ар бир изилдөө иште айтылат.

Биринчи баптын экинчи бөлүмү **“Түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши”** деп аталды. Түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши тууралуу системалык изилдөө жолуктура алган жокпуз. Бирок көрүнүктүү акындардын ырлары ар тараптуу талдоого алынып келет. Адабиятчы Д.Аксан: “Поэзияда адам концепциясы маселесин көтөрүп чыгуу өтө татаал маселелерден болуп саналат. Андыктан акындын акыл күчү, аң-сезиминин күчтүүлүгү, ой жүгүртүүсүнүн кеңдиги менен тереңдиги жана жаратуучулук талантынын масштабдуу болушу шарт. Ошондой эле акындын эс

акылындагы ойлор, түрдүү пикирлер, сунуштар, сезимтал ойлор, топтомдор, окшоштуруу, салыштыруулар, айырмалоо сыяктуу сезимдер бир өңүттө берилгенде гана көтөрүлгөн маселе ишке ашат” деп Т.С.Элиоттун пикирине таянат да “Ырдын тили жана түрк ырларынын тили” аттуу эмгегинде тээ Юнустан баштап, кийинки Хилмиге чейинки түрк акындарынын ырларына ар тараптуу изилдөө жүргүзүп поэзиянын кара сөздөн айырмасы жана поэзиядагы түбөлүктүү темалар деген проблемаларды иликтеп, аларды конкреттүү мисалдар менен бышыктайт [AKSAN, Doğan. Şiir Dili ve Türk Şiir Dili [Text] / AKSAN, Doğan // Engin Yayınevi. – 2. baskı. – 1995. – 17-272]. Ал эми Орхан Шаик Гөкйай “Диван адабияты кимдики?” аттуу эмгегинде XIII-XIX кк. арасында түрк диван адабиятында адамдын ички ой-толгоолорун, адам түшүнүгүн өз ырларында чагылдырып келишкен Фузули, Нави, Баки, Юнус Эмре, Садразам, Назми, Надим, Махмуд Пашалардын ырларын мисалга келтирип, түрк поэзиясында адам таануу маселеси көп кырдуу чагылдыруу үчүн бейт, бент, газел же бештик, алтылык ыр түрлөрү колдонулуп адам жөнүндө ойлор терең жана таасирдүү бергендигин белгилейт [Eski Türk Edebiyatında Nazım [Text] / Editör: İZ, Fahir. – Akçağ, 1999. – 2-cilt. – 329-342]. Аннемарие Счиммел “Немис көзү менен диван адабияты” аттуу эмгегинде түрк поэзиясында адам маселесин изилдейт. Ошондой эле адам маселеси төмөндөгү изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде иликтенген: Жемал Курназ “Диван акыны ким?”, Кадир Каплан “Юнус Эмренин ырларында адам жана жаратылыш” (1992). Гөкшен Арас “Адам жана коом” (2014), Гүлтен Акын “Ырлар жөнүндө дептер”, Мехмет Улужандын “Ниязы Мысринин ырларында болмуш түшүнүгү», Ыылдырай Булут “Орхан Вели Каныктын ырларында сүйүү жана өлүм темасы” (2016).

Ал эми Митат Дурмуш “Мелих Жевдет Андайдын ырларында жеке адамдын убакыт менен байланышы” аттуу эмгегинде; М.Ж.Андайдын ырларынан; убакыттын агымы барбы? Төрөлүү, өлүү жана маңдайга жазуу деген түшүнүктөрдүн убакыт менен байланышы барбы? Адам убакытка көз каранды болбогон мейкиндикте жашай алабы? Мейкиндикти чектеп турган убакытпы? Адам убакыттын агымынан мындан да тез агым ойлоп тапса, убакытты жок кыла алабы? Агылып өтүп жаткан убакытпы же адамбы? Же болбосо булардын баары жалган нерсеби? деген сыяктуу суроолорго жооп издейт [DURMUŞ, Mitat. Melih Cevdet Anday'ın şiirlerinde bireysel özenin belleksel varoluşu bağlamında zaman izlegi [Text] / DURMUŞ, Mitat. – 2004. – 168.s].

Жыйынтыктай келсек, жогоруда берилген эмгектер кыргыз жана түрк адабиятындагы адам концепциясын кандайдыр бир деңгээлде ачып берүүгө ташталган кадамдар экендиги анык. Ошондой эле мисалдарда берилген түрдүү көз караштар, биз белгилеп көрсөткөн эмгектер менен гана чектелип калбайт. Бирок ошого карабай, кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясын изилдөө боюнча материалдар, жалпы кыргыз жана түрк адабиятында өз ордун тапкан эмгектерден айрым адабий-эстетикалык түшүнүктөргө экскурс жасалып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: адам – бул жашап жаткан доордун жүзү. Себеби өзү жашап жаткан мезгилди жашайт, сезет, ой жүгүртөт, башка жандыктарга салыштырмалуу эс-акылын колдонуп ички сезимдерин сүйлөө,

жазуу жөндөмү аркылуу, тактап кайтканда, чыгармалар менен түшүндүрүп бере алат.

Иштин экинчи бабы **“Кыргыз жана түрк поэзиясында жеке дүйнө тааным мотивдери”** деп аталып эки бөлүмдү камтыды. Адабият тарыхы күбөлөгөндөй, түрк адабияты менен кыргыз адабиятынын өз ара байланышы 70-жылдарга чейин начар болгон. 70-жылдардан кийин гана бирин-экин чыгармалар которулган. Белгилүү болгондой, кыргыз адабияты совет адабиятынын тутумунда, ал эми түрк адабияты чыгыштын, кийин батыштын таасиринде калыптанып өнүккөндүктөн, эки элдин карым-катышы жетишээрлик жакшы байланышта болгон эмес. Кыргыз тилине алгачкылардан болуп, соцреализмдин идеяларына үндөш чыгармалар Назым Хикметтин ырлары, Яшар Кемал, Решад Нури Гүнтекин, Азиз Несиндин аңгеме, повесть, роман жана ырлары которула баштаган. Советтер союзу тарагандан кийин гана теги бир түрк элдеринин карым-катышы жакшыра баштаган мезгилден тартып, адабият, тил, маданият ж.б. маселелери боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүп, илимий-маданий байланыштардын алкактары кеңейип келет. Иштин **объектиси** – кыргыз поэзиясында: К.Тыныстанов (1901-1938), А.Осмонов (1915-1950), А.Токомбаев (1904-1988), Т.Үмөталиев (1908-1991), Ж.Турусбеков (1910-1944), К.Маликов (1911-1978), Н.Байтемиров (1916-1996), С.Эралиев (1921-2016), С.Жусуев (1925-2016), Ж.Садыков (1932-2010), Э.Ибраев (1933-2005), Р.Рыскулов (1934-2021), О.Султанов (1935-2022), Ж.Мамытов (1940-1988), Т.Кожомбердиев (1941-1989), С.Акматбекова (1949-), А.Токтогулов (1945-1992) ж.б., ал эми түрк поэзиясында: Намык Кемал (1840-1888), Мехмет Эмин Юрдакул (1869-1944), Зия Гөкалп (1876-1924), Ибрахим Алаатин Говса (1889-1949), Назым Хикмет (1902-1922), Ариф Нихат Асия (1904-1975), Асаф Халет Челеби (1907-1958), Бехчет Кемал (1908-1969), Жахит Сыткы Таранжы (1910-1956), Орхан Вели Канык (1914-1950), Октай Рыфат Хорозлу (1914-1988), Тургут Уяр (1927-1985), Алтай Өктем (1964-), Сефа Каплан (1956-), Хилми Явуз (1936-), Бычакчы Барыш (1966-) ж.б. чыгармаларынын мисалында каралат. Учурдагы поэзиядагы адам концепциясы проблемасы биздин изилдөөбүздүн **предметин** түзөт. Ооба мезгилдүү басма сөздөрүнө чыгып жаткан макалалардан сырткары соңку мезгилдеги кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясы маселесинин адабиятта чагылдырылышын атайын изилдөө предмети кылып алган эмгектерди жолуктура алган жокпуз. Бирок жогоруда көрсөтүлгөн чыгармалар объект катары алынып, изилдөөдө салыштырма, тарыхый обзор, тарыхый-тектештирме, анализдөө **методдору** колдонулду.

Биринчи бөлүмү **“Кыргыз жана түрк поэзиясында философиялык башталмалар”** деп аталды. Адамдын табиятын жана маңызын изилдөө учурдагы философия, антропологиянын негизги маселелеринен болуп калды, анткени байыркы мезгилден бери эле адам көптөгөн философиялык изилдөөлөрдүн объектиси катары таанылган жана азыр да бул илимдин күн тартибинен алынып салынган жок. Адамдын рухий дүйнөсүн, анын жашоо-тиричилигин, умтулууларын, тереңде бугуп жаткан ички сезимдерин көркөм чагылдырып, коомдун өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн мүнөздүү жактарын

туюнта турган көркөм образдарды жаратуу – көркөм сөз өнөрүнүн негизги милдети. Кыргыз жана түрк поэзиясы да байыртан эле түбөлүктүү өлбөс, өчкүс темаларга арналган ырларды философиялык маанайда жаратып, поэзия казынасына өз салымдарын кошуп келет. “Эгер мезгилдин идеялары бар болсо, анда мезгилдин формалары да болот” демекчи [Белинский, В. Г. Статьи о классиках [Текст] / В. Г. Белинский. – Москва, 1970. – с.102], поэзиянын темасы мезгил агымына жараша өзгөрүп, жаңырып, аларды жаратуучунун жан дүйнөсүндө кайрадан иштелип чыгып, улам жаңы нукка түшүп, чыгарманын темасы, идеясы, мазмуну менен формасы да жаңыланып турат. Бирок, канчалаган кылым мурда эле поэзияда чыныгы жашоо-турмуш элестетилерин, көз алдыга келген нерселер гана чагылдырыларын, поэзиянын негизги предмети – адам [Аристотель и античная литература [Текст] / отв. ред. М. Л. Гаспаров. – Москва, Гослитиздат 1978. – 298] экендигин Аристотель айтып кетсе да, бүгүнкү күндө да анын бул аныктамасы өзүнүн илимий баалуулугун, негиздүүлүгүн жоготпой келаткандыгына кыргыз жана түрк поэзиясы күбө.

Поэзиянын предмети ар дайым адам болуп келгени үчүн эки элдин поэзиясында да акындардын талант дараметине жараша адам, анын жан дүйнөсү, иш-аракеттери чагылдырылып келет. Ошондой чыгармачылык процессте айрым акындар өзгөчө сезимталдык, көрөгөчтүк менен келечекти көрүп билип, эл башына келе турган көйгөйлүү маселелерди алдын ала боолголоп мурда эле айтып кетишкендиги тарыхтан белгилүү. Болжол менен XIII-XIV кылымда жашап өтүшкөн орток түрк поэзиясынын өкүлү Асан Кайгы, түрк акындарынан Юнус Эмире, Хажы Байрам Вели, ал эми XIX кылымда жашап өтүшкөн кыргыз акындары: Арстанбек Буйлаш уулу, Калыгул Бай уулу ж.б., түрк акындары: Шинааси Зия Паша, Ашык Шенлик аттуу акындар элдин эсинде мына ошондой сапаттары менен сакталып келген. Алардын даанышман, ойчулдар катары адамдар коомдун өнүгүшүнө карата өзгөрүп турарын алдын ала айткандары кийинки мезгилдерде чындыкка айлангандыгы тууралуу эл оозунда аңыздар айтылып келет. Мисалы, Калыгул Бай уулунун “Акыр заман” ырынан келтирилген төмөндөгү үзүндү ошол айтылгандарга күбө боло алат:

Акыр заман адамы,

Аалым болот деп айткан.

Аяттын сөзүн бек тутпай,

Заалим болот деп айткан. (...) [Абдылдаев, Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан сын макалалар [Текст] / Э. Абдылдаев. – Фрунзе, 1983. – 33-б].

Жогорудагыдай ыр саптарында акын жылдар өтүп, тарыхый кырдаал, турмуш агымы өзгөрүүлөргө дуушар болгон сайын заман да, эл да доордун, мезгилдин агымына ылайык өзгөрүп турарын көрүп, ага саресеп салуу менен кийинки турмуш агымына ой жүгүртүп, жашоонун, өмүрдүн да чеги болорун да эскертет. Акын, заман бузулганда жашоо кандай болору туурасында: адамдардан ыйман кетип, улууга урмат, сый көрсөтмөк турсун, айткан сөздөрүн угушпай, өз билгендеринче “жайыл болор” дегендей баш бербей кетерин айтат. “Ошондо баш аягың таппай баш аламандыкка түшүп, бардыгынан кол жууп бош калат. Ошондой эле турмуш да эптеген жашоого айланар” дейт. Дагы ой чабыты кең жүгүртүлүп турмуштун ар тарабынан сөз козгойт.

Кыргыз акындарындай эле, түрк акындарынын да заман темасына арналган көптөгөн мурастары бар. Түрк поэзиясынан, кыйла кылымдар мурун эле жашап, бирок, келечекке көз жүгүртө билген акындарынын эң көрүнүктүүлөрүнүн бири Юнус Эмре болгон. Акыр заман темасын да өз чыгармаларында чагылдырып кеткен Юнус Эмренин “Акыр заман” аттуу ырында адам таануу, адамдын ой-толгоолору, сезимдери тууралуу философиялык ой чабыттатканы бүгүнкү окурмандарды да кайдыгер калтырбайт:

İşitin ey ulular ahır zaman olısar

Sağ Müslüman seyrektir ol da güman olısar

Danışman okur tutmaz derviş yolun gözetmez

Bu halk öğüt işitmez ne sarp zaman olısar (...)

Кыргызча котормосу:

Ай адамзат кыямат кантип болот дегин бар,

Аз кездешет мусулман, аларга да шегим бар.

Даанышмандар бузулуп туура жолго түшүрбөйт,

Дербиштердин айтканын эл тыңшабайт, түшүнбөйт

[Исмаилов, А. Юнус Эмре: Сүйүүнүн султаны Юнус Эмре [Текст] / А. Исмаилов. – 2005. – 44-45-б].

Жогоруда келтирилген саптарда адамзаттын кыяматтын болушуна ишенбегендиги туурасында сөз болуп, керек болсо, чыныгы мусулмандардын да азайып кетиши мүмкүн болору айтылат. Акын ачкөз, дүнүйөкор адамдардын бузулгандыгын, элдердин кудай жолунда жүргөн кишини жаман көрүп баратканын, бийликке ач көз адамдардын келээрин, ичип-жегенди жакшы көргөн адамдар өлкөнү бийлээрин, деги эле адамзаты бузулуп калган кезинде акыр заман болорун эскертүү менен адамдарды акыл-эстүү, ыймандуу, уят-сыйыттуу болууга чакырат да, азыр ыплас иштерди жасап, терс жолдо жүргөндөр акыр заман болгондо кыйынчылыктарга туш болорун да кыйытып өткөн. Демек, көрөгөч акындар тарабынан адамдар бир калыпта турбастыгы, мезгил өткөн сайын коомго жараша адам баласы тарбияланып өзгөрө турганы тууралуу ырларда эбак эле айтылып, жашоого болгон ой-толгоолор философиялык мазмунда мурда эле жазылган.

Ал эми коомдук зор өзгөрүштөр жүрүп, илим менен техника дүркүрөп өнүгүп, адамзаттын тагдыры жер цивилизациясынын өткөнү жана келечеги дүйнөлүк масштабдагы проблемага айланып турган биздин доордо философия менен поэзиянын карым-катышы жөнүндөгү маселе чоң маани-маңызга ээ болуп отурат. Биздин жазма профессионал поэзиябыздагы нукура философиялык башталмалар эң оболу А.Осмоновго таандык. Анын өмүр, өлүм, бул турмуштун маани-маңызы, дүйнөнүн курулушу, адамдардын мамилелери жөнүндөгү мыкты чыгармалары мунун айкын далили эмеспи. Алыкулдун поэзиясынын кыргыз адабиятында ролу, мааниси бөтөнчө зор жана кайталангыс. Анын ырлары курчтугу, ачыктыгы, тикелиги, сөз курулмалардын күтүлбөгөндөй жаңылыгы жана жөнөкөйлүгү менен окурманды таңдандырат. Осмоновдун лирикасына үч багыт, үч типтеги чыгармачылык чечилиш – дүйнөгө ой жүгүртүү маанисиндеги, тууган жер, анын улуулугу, сулуулугу жөнүндөгү, замандаштын жаңыга карай

умтулган күрдөөлдүү турмушунун көп түрдүүлүгү, көп кырдуулугу жөнүндөгү ырлар мүнөздүү. Алыкулдун чыгармачылыгы жөнүндө жазган адабиятчылардын бардыгы анын кыргыз поэзиясына эмгек адамын кийиргендигин белгилешет. Осмоновдун бул темага карата мамилеси “Мен кыргыздын акыны” аттуу ырында, айрыкча басым жасалат:

Таш идишке куйса керек бактымды,
Татты идишке куйса керек атымды,
Кароолчудан: не кылам деп сурасам,
Балам алсын, бекер бер дейт даңкыңды,
Берем, Алсын!

Сатпайм, кадыр-баркымды,
“Уйчу, койчу, кетменчинин,

Менмин кымбат акыны” [Осмонов, А. Көл толкуну: Тандалган ырлар жана поэмалар [Текст] / А. Осмонов. –Бишкек, 1972. – 200-б] деген саптарында эмгекке үндөө даана чагылдырылган. Ырда кара күчү менен эмгек кылган эмгекчил адамдар туурасында берилет. Адам кандай гана бийиктиктерге жетпесин, бардык адамдарга бирдей карабаса, адамдык касиетинен ажырайт деген идея да бар. Себеби, кандай гана атак-даңкка ээ болбо, карапайым эмгекчил эл гана сенин баркыңа жетери туурасында сөз кылат. Эмгектин аркасы ар дайым ийгиликке алып барары, адамга мүнөздүү касиеттүү сапаттардан болгон эмгек, адамды адам болууга тарбиялаары чагылдырылат. Ошондой эле, акын түбөлүктүү темага; өлүм жана өмүр темасына арналган ырларында поэзиянын түпкү миссиясы жөнүндөгү ойлорго кайрылат. Акындын жеке тагдыры чымырканууга жана драматикага толгон. Акыры жанын алып тынган оору акынды ар бир күн, ар бир саат үчүн күрөшүүгө мажбурлаган. Анын ырларында өзүнүн бул дүйнө менен жакын арада кош айтыша тургандыгы, өлүмдүн сөзсүздүгү жөнүндөгү ой туруктуу жана такай сакталат [Осмонов, А. Тандалмалуу ырлар жана поэмалар [Текст] / А. Осмонов. –Фрунзе, 1954. – 123-б].

Түрк акындарынын ырларына кайрыла турган болсок, Барыш Бычакчынын “Karlarda son bahar” (Кардагы күз) аттуу ырынын философиялык мааниси зор. Алсак:

Uzakların düz çizgisi, kuru otların sesi.

Ah yolculuk, şiddetli genişlik

Ve her yöne gidebilirim.

Bunu çok geç anladım, kuşlar geçti yanımdan

Bazı mevsimler, çok geç anladım.

Önüm arkam ölüm... [AKSAN, Doğan. Cumhuriyet döneminden bugüne örneklerle şiir çözümlmeleri [Text] / AKSAN, Doğan. – 2004. – 196.s]

(Алыс жолдо бара жатам, кургак чөптүн дабышы,

Ах жолчулук ушунчалык кең белең,

Ар тараптан ачык белең.

Муну өтө кеч түшүндүм, куштар да өтүп кетти.

Мезгил да өткөн тура, өтө кеч түшүндүм мен.

Эми менин алдымда да, артымда да өлүм турат.) -бул ыр саптарында “Өлүм бар болчу, дагы да боло берет,” деген ой камтылган. Ырда акын өмүрүнүн тез өтүп, бошко өтүп кеткенин айтып, “Ошол кырчын өмүрүмдү эмнеге мурда

байкабадым, көрсө куштар учуп өтүп кеткен сыяктуу эле өмүрүм да өтүп, өлүмүм алдымдан да артымдан да келип калган турбайбы,” – деп кейип жазат. Ырда кеч болсо да жашоонун баалуулугун түшүнүп, өтүп кеткен жашоосуна көз жүгүртүп, ой чабыттатат. Адам баласы бирөөнүн кылган ишинен сабак алып өзүнүн жашоосун туура жолго, каалагандай оңдоого боло тургандыгы айтылат. Анткени, бир адам кылган жаңылыштыкты, аны көргөн адам же чыгармадан окуган адам, ойлонуп сабак алат. Ошол себептен акыл жүгүрткөндүктөн гана адам боло алат.

Философиялык ушундай башталмалар С.Эралиевдин поэзиясында («Жол», «Жылдыздарга саякат», «Ак жыттар» поэмаларынан тартып, акыркы «Айыл ырлары», «Кыштак кечтери», “Кызгылт багымдат” жыйнактарында, айрыкча «Таңкы ойлор», «Кошойдун жери» поэмаларына чейин) күчтүү. Философиялык идеялар С.Жусуевдин «Көңүл күүлөрү», «Түрмөк булуттар», Ж.Садыковдун «Аккан суу», Т.Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто» аттуу жыйнактарынан байкалбай койбойт. С.Жусуевдин “Дабан” (Фрунзе, 1971), Ж.Садыковдун “Унутулгус обондор” (Фрунзе, 1971), Б.Сарногоевдин “Менин батпас күнүм” (Фрунзе, 1972), түрк акындары: Сефа Каплан (1964), Жахит Сыткы Таранжынын ырлары да колубуздагы иште талдоого алынды.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү **“Кыргыз жана түрк акындарынын ырларында адам концепциясынын коомдук-социалдык, философиялык-этикалык жактан үндөштүгү”** деп аталды. Бул бөлүмдө кыргыз жана түрк поэзиясынан орун алган философиялык медитативдик, экзистенциалисттик багытта жазылган ырлар изилденет. Мисалы, кыргыздын улуу акыны А. Осмоновдун «Отуз жаш» аттуу ыры философиялык медитативдик мааниде жазылган ырлардын катарында. Ырдын башталышы жана композициялык жыйынтыгы төмөнкүдөй:

Ырас өмүр кандай кыска, кандай аз

Тагдыр ошол өлчөмүнөн көп кылбас.

Бирок чиркин аздыгына мейли эле,

Анын октой тездигине катат баш.

Кече гана тиги кырда жок эле

Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш [Осмонов, А. Көл толкуну: Тандалган ырлар жана поэмалар [Текст]/А.Осмонов.–Бишкек, 1972. – 47-48-б].

«Отуз жаш» акындын жеке өмүрлүк сезимдеринен, жеке турмуштук натыйжаларынан улам келип чыкканы талашсыз. А. Осмонов бул ырын 1944-жылдын декабрь айында, б.а отуз жашка так толоор кырдаалында жазган. Акын өз өмүрүнүн дал ошол учуру туурасында кийинчерээк мындай мүнөздөмө берет: «1945-жыл менин жеке өмүрүмдүн жана чыгармаларымдын бышкан мезгили деп ойлойм» [Осмонов, А. Тандалмалуу ырлар жана поэмалар [Текст] / А. Осмонов. – Фрунзе, 1954. – 172]. “Отуз жашта” катмарлаган маани-символдор өмүр, өлүм, мезгил жөнүндөгү терең философиялык ойлорду камтуу менен өмүрдү зымырап учкан күлүктүн метафоралык образы аркылуу бергени жөнүндө К.Асаналиев: “Эгерде биз ырды андан ары окусак, метафоралык образ улам жаңы мааниге ээ болуп тереңдеп, өзүнүн медитативдик касиетин күчөткөнүн көрөбүз. Бара-бара Боз аттын образы өркүндөгөн метафорага айланат. Боз ат канчалык зымырап

учса да, анын жетер жери, түшөр үйү жок, анын аржагы түпсүз, чексиз “жым-жырт эткен ээндик”. Ушундан улам ишеничтүү айтса болот. “Боз ат” бул октой тез өтүп кеткен бир жашоонун элеси эмес, суудай тынбай аккан адамзат өмүрүнүн, учу-кыйыры жок алыскы түгөнбөс жолдун жалпылаштырылган образы” [Асаналиев, К. Тандалмалар [Текст]: макалалар жыйнагы / К. Асаналиев. – Бишкек, 1983. – 308-б].

Жогоруда келтирилген мисалда акын ачыктан-ачык эле өмүрдүн тездиги, учкулдугу, болгондо да октой учкулдугу, бая гана жок боз ат азыр эле көз ирмемде тиги кырдан пайда боло калган тездиги жөнүндө айтып жатат. Кыскасы метафоралык образдын мааниси өмүрдүн зымырап учуп өткөн тездигин белгилеп тургандай сезилет. А чынында ырдын көркөм мазмундуулугу, философиялык тереңдиги, албетте, адам өмүрүнүн тездигин ырдоо менен чектелбейт. Эгерде биз бул лириканы андан ары окусак, метафоралык образ улам жаңы мааниге ээ болуп тереңдеп, өзүнүн медитативдик касиетин күчөтүп отурганын көрөбүз. Натыйжада акын өзүнүн жеке өмүрлүк сезимдерин бүтүн бойдон адамзат өмүрү жөнүндөгү, «суудай тынбай аккан» адам турмушу жөнүндөгү, адам мезгилинин учу-кыйырсыз түпсүздүгү жана чексиздиги жөнүндөгү терең медитативдик философиялык лирикага айландырган. Мындай медитативдик мазмунда түрк акындары да жазган. Анда ушул эле А. Осмоновдун «Отуз жаш» аттуу ырына тематикалаш Жахит Сыткы Таранжынын “Отуз беш жаш” ырын мисал кылып алсак:

Yaş otuz beş! Yolun yarısı eder.

Dante gibi ortasındayız ömrün.

Delikanlı çağımızdaki cevher,

Yalvarmak, yakarmak nafile bugün,

Gözünün yaşına bakmadan gider. (...)

[Resimli Türk Edebiyatı [Text] // Antoloji. – 1998. – 544.s]

(Жаш отуз беш, жолдун жарымы болот,

Данте сымал ортосундабыз өмүрдүн.

Эр жигит убагыбыздагы асыл мээнет,

Жалынуу, жалбаруу бекер бүтүн,

Көз жашыңа карабай өтө берет өмүрүң.)

Бул ыр саптары акындын өмүр-өлүмгө, турмуш-жашоого карата болгон ички ой-толгонууларынын натыйжасынан келип чыгып жатат. Ырас «Эр ортону элүү жаш» деген кеп бар эмеспи, ал эми Жахит Сыткы Таранжынын ушул «Отуз беш жаш» аттуу ырында эмне үчүн өмүрдүн ортосу 35 жаш деп алган? – деген суроо туулбай койбойт. Бул дагы коомго, чөйрөгө ошондой эле адамдын тактап айтканда, акындын ички ой-жүгүртүүсүнө жараша жазылса керек?! Акын өзүнүн абалын түшүнүп мындан ары өзүнүн жашоосу кызыксыз, мурункудай маанилүү болбой каларына көзү жеткендигин чагылдырат. Жахит Сыткы Таранжынын «Отуз беш жаш» ырына философиялык өңүттөн карасак: “Бул отуз беш жаш өмүрдөгү жолдун жарымы. Мына ушул жашка да келип калыптырбыз, көрсө өмүр көз ачып жумганча тез өтөт турбайбы, керек болсо көз жашыңды төгүп турсаң да ага карабай өмүр деген бир нукта өтө берет. Аны сен эч токтото албайсың. Мага эмне болгон, жүзүмө карылык түштүбү? эмне мынча жүзүм

суук? Бул мен эмес менин жүзүмдү өзгөртүп жаткан күзгү сен менин душманымсың” – деген ойду берет. Ким эле жагымдуу өмүрүнүн өтүшүн кааласын. Акын ырында өмүрдүн тездигин ар кандай көрүнүштөр аркылуу сүрөттөп, адамдарга бийик деңгээлде чагылдырып түшүндүрүп бере алган.

Жогоруда А.Осмонов өмүргө болгон көз карашын, ой-жүгүртүүсүн жайдары жана оптимисттик көз карашта берсе, тескерисинче Ж.С.Таранжы өзүнүн өмүрүнүн аздыгына кейийт, жашоого болгон кызыгуусун жоготот. Ал алдыдагы кызыктуу жашоону ойлонбой, артта өтүп кеткен жашоосу жөнүндө көп ойлонот. Бул ырында капалануу жана пессимисттик көз караш көбүрөөк орун алат. Демек, эки акындын ырларындагы окшоштуктар: экөө бирдей жашоого болгон ой-жүгүртүүлөрү; өмүрлөрүнүн кыскалыгы; отуз, отуз беш жаш курактары деген сыктуу учурлар болсо, айырмачылыктары: кыргыз акыны А.Осмонов өмүрдү бардык азап-тозогу, жыргалы, кууралы менен жазса да өмүрдүн түбөлүктүүлүгүнө, элдин өлбөстүгүнө ишенип:

“Алдыбызда өмүр турат түгөнгүс,

Артыбызда өлбөй турган эл калсын” [Осмонов, А. Көл толкуну: Тандалган ырлар жана поэмалар [Текст] / А. Осмонов. –Бишкек, 1972. – 180-б] деп жашоонун алды артына бирдей саресеп салып, жашоого суктануу, кызыгуу, жашоонун сонундугун даңазалоо сыяктуу оптимисттик ойлорду айтса, түрк акыны Жахит Сыткы Таранжынын ырында, жашоосунун өтүп кеткендигине кайгыруу менен мамиле жасап, аны жашоо эми эч кызыктыра албастыгы, өкүнүү сыяктуу түшүнүктөр камтылып, пессимисттик ойлорго жетеленет. Жахит Сыткы Таранжы, ошондой эле Алыкул Осмонов сыяктуу философиялык медитативдик лирикаларды жаратууну уланткан кийинки кыргыз жана түрк философ акындары жок эмес. Алсак, кыргыз акындарынан Ж. Мамытов, Т.Кожомбердиевдердин кээ бир ырларынан ушундай медитативдик мазмунда жазылган ырларды кездештире алдык. Ал эми түрк акындарынан, Барыш Бычакчы, Күчүк Искендердин ырларынан жолугат.

Кыргыз жана түрк адабиятында мындай ыр түрүнүн кездешүүсү таң калтырарлык көрүнүш эмес. Себеби, жогоруда белгилеп кеткендей эки эл бир тамырдан тарап, жан дүйнөсүнүн кандайдыр бир деңгээлде жакындыгынан, кандайдыр бир деңгээлде биринин оюн бири камтып, бири толуктап, поэзияда өзүнүн ордун жоготпой сактап келе жаткан философиялык мазмундагы ырлар жаралган: акындын өмүр – өлүмгө, жашоого болгон ички ой толгонууларынын натыйжасынан келип чыгары, ошондой эле акын өзү жашаган мезгилге көз жүгүртүп, ал жөнүндө ойлонору, кубанары, же сарсанаа болуп, адамдын ички психологиясы ар кандай абалда болору, жогорудагы түрк жана кыргыз акындарынын ырлары аркылуу тереңдетилип талдоого алынды.

Кыргыз элинде тээ илгери эле философиялык маанини камтыган ырларды ырдап келишкен. Жашоо өзү эле философия, жашоого ой жүгүртүп, тереңин түшүнүп ырдоодо албетте философия жатат. Бирок маани жагынан философиялык ырлар бөлүнөт. Алардын айрымдары: медитативдик жана экзистенциализм багытында жазылган ырлар. Жогоруда, философиялык медитативдик мааниде жазылган ырларга талдоо жүргүзүлдү. Медитативдик философия бул - латын тилинен *meditatio* – ой жүгүртүү дегенди билдирет да,

адам турмушунун көйгөйлөрүн терең ойлоо, достук, сүйүү, жаратылыш ж.б. менен адам жашоосун байланыштыруу. Өтүп кеткен, өтүп жаткан, өтө турган өмүр тууралуу ой жүгүртүү. Ал эми философиялык экзистенциализм бул - фр. экзистенциализм лат. *existentia* – бар болуу, ошондой эле болмуш философиясы – XX кылымдын философиясында адамдын өзгөчөлүгүнө көңүл бурган агым. Экзистенциализм персонализмдин жана философиялык антропологиянын тектеш тармактары менен параллелдүү өнүккөн, андан ал биринчи кезекте адамдын өздүк маңызын жеңүү идеясы жана эмоционалдык табияттын тереңдигине көбүрөөк басым жасоо менен айырмаланат. Экзистенциалдык психолог жана психотерапевт Р.Мэйддин пикири боюнча, экзистенциализм жөн эле философиялык багыт эмес, тескерисинче, азыркы адамдын терең эмоционалдык жана руханий чен-өлчөмүн камтып, ал туш болгон психологиялык кырдаалды чагылдырат, анын бир көрүнүшү, ал туш болгон уникалдуу психологиялык кыйынчылыктар. Ошол жашоо философиясында башкача айтканда философиялык экзистенциализм багытында жазган кыргыз жана түрк акындарынын ырларына кайрылсак: *“Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар, Күчү жок, бирок мени коркууга алар! Себеби мен өлгөндө ордум басат, Менден соо, менден жакшы акылдуулар”* [Осмонов, А. Тандалмалуу ырлар жана поэмалар [Текст] / А. Осмонов. – 1954. – 171-б] - дейт акын ырында. Өлүмдүн бар экенин танбайт. Бирок мени алып кетсең кете бер дейт, өлүмдөн тайманбай, ал эми аркамдан кайра эле менден да жакшысы, менден да кыйыны, менден да акылдуусу келерин унутпа, деп башын өйдө көтөрүп, өлүмдөн корккон жок. Демек ырдын мааниси жашоо философиясы; жашоонун бүтпөсү туурасында болуп жатат. Ушул сыяктуу экзистенциализм багытында жазылган ырлар мисалы, Ж. Мамытов, Н. Байтемиров сыяктуу акындардын ырлары иште кеңири талдоого алынды. Ал эми, түрк поэзиясынан Бехчет Кемалдын акыркы гана эки сабына кайрыла турган болсок, *“Ben ki hep bu dağın taşın çocığı”* - дейт. Албетте, ата мекенинин атуулу болгон үчүн ошол жашап жаткан жеринин уулу экендигин билдирип жатат. Ал эми *“Yüz yıl geçse on beş yaşın çocığı”* - деген сапта, “Ата Мекениңе эмгегиң сиңип аркаңа өлбөс чон из калтырып кеткен болсоң, ошол эмгегиң окулуп, же айтылып, же эскерилген сайын ошол адам кайра жашарып, тирилип, айтылып жаткан жерде тургандай сезилет” дегени. Поэзия аркылуу дүйнөнү таанып билүүгө болот. Бирок дүйнөнү бир тараптуу гана тааный албайсың. Ушул эле поэзиянын ичинен философиялык; анын ичинен философиялык медитативдик жана экзистенциалистик багытта өзүлөрүнүн чыгармаларын жараткан акындардын ырлары талдоого алынды.

Бул бөлүмдө, адамдын ички сезимин жана сезиминдеги ар кандай абалды философиялык маанайда ачып берүү болду. Адам коцепциясынын тектеш кыргыз, түрк поэзиясында изилдениши кызыктуу жыйынтыктарды берди десек болот. Адамзаттын келечегинде эң коркунучтуу нерсе рухтун, нраванын кыйрашы. Жашоодогу гармония да так ошондой бузулуп жаткан кез. Ушундай мезгилде поэзия адам табиятынын бизге белгисиз булуң-бурчтарына чейин изилдеп, ачып берүүгө умтулат. Адам табиятын философиялык өңүттөн кароо боюнча кыргыз поэзиясында да түрк поэзиясында да өзүнүн салттары иштелип

чыккан. Кийинки муундагы акындар ошол салттарды өздөштүрүү менен бирге жалаң эле улуттук адабият менен чектелбей, дүйнөлүк поэзияда медитативдик маанини камтыган ырлардын салттарын өздөштүрүүгө умтулуп, адам табиятын экзистенциалистик образдар менен берүүгө умтулушкан. 2-главада биз муну кыргыз жана түрк поэзиясындагы айрым мисалдардын негизинде талдоого алып, далилдөөгө аракет кылдык.

Иштин үчүнчү бабы **“Кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын көркөм чагылдырылышы”** деп аталат. **“XX кылымда кыргыз жана түрк акындарынын чыгармаларында адам концепциясына карата көп түрдүүлүк жана жалпылыктар”** деген биринчи бөлүмдө кыргыз жана түрк поэзиясынын XX кылымдын башынан тарта, 1990-жылга чейинки тарыхындагы адам концепциясы маселеси, башкача айтканда адамды чыгармалар аркылуу чечмелөө, адамды таануу, адамдын ички психологиясын ачып берүү, адамды кайрадан адамдарга түшүндүрүү ырларда терең чагылдырылып берилди.

XX кылымдын 20-30-жылдардагы кыргыз поэзиясы бир идеялык-эстетикалык багытты көздөгөн. Мезгилдин революциялык духун, ыргагын карапайым элдин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү илгиртпей чагылдырган үгүт-насыятчыл поэзия болгон. Ал мезгилдеги поэзия тап күрөшүнө кызмат кылган. Кыргыз совет адабияты 1990-жылдарга чейин жарык көргөн окуу китептеринде айтылгандай, 1924-жылы “Эркин-тоо” газетасынын жарык көрүшү менен жаралган эмес (поэзияны А.Токомбаев баштаган, прозаны К.Баялинов баштаган деп окутулуп келген). Чындыгында буга чейин эле, 1918-жылы жаралган жана биринчи баштоочу А.Токомбаев эмес, Сыдык Карачев болгон, анын 1919-жылы татарча чыккан “Шуро” (совет) газетасына Ленин тууралуу ыры жарык көргөн. С.Карачев поэзияны да, прозаны да баштаган, татар тилинде жазылган ырлары 1918-1919-жылдары “Көмөк”, “Ушкын”, “Тилши”, “Жас Кайрат”, “Сауле” газета-журналдарында жарык көрүп турган. “Үйлөнүүдөн качты” деген аңгемеси “Көмөк” газетасынын 1919-жылы февралдагы биринчи санына татар тилинде жарыяланган. 1919-1920-жылдары “Сүйгөнүнө кошула албады”, “Армандуу эки жаш”, “Ысык-Көл боюнда”, “Алданган Нур кызы”, “Күкүк менен Зейнеп” аңгемелери жарык көргөн. Буга удаа эле К.Тыныстанов 1919-жылы казакча жазылган ырларын жогорудагы газета-журналдарга жарыялай баштаган. 20-21-жылдардан тартып ырлары кыргызча жазыла баштаган. “Мариям менен көл боюнда” деген аңгемеси 1924-жылы “Келгин” деген псевдоним менен “Жас кайрат” журналына жарыяланган [Асакеева, Д. Ж. Кыргыз адабиятынын маселелери: К. Тыныстановдон Ч. Айтматовго чейин [Текст] / Д. Ж. Асакеева. –Бишкек, 2012. – 316-317-б].

Ал эми түрк поэзиясына кайрыла турган болсок, түрк адабиятынын басып өткөн баскычтары, же болбосо мезгилдери кыргыз адабиятынан айырмаланып, башкача айтканда, түрк адабияты чыгыштан, андан кийин батыштан таасирленип отуруп, көптөгөн доорлорду башынан өткөрүп, өз багытын эрте тапкан адабияттардын катарына кирет. Түрк адабиятынын басып өткөн баскычтарын алсак: “Халк адабияты” (элдик оозеки чыгармачылык); “Диван адабияты” (XIII-XIX); “Танзимат адабияты” (1860-1896); “Сервети Фүнун

адабияты” (1896-1901); “Фежри Аати адабияты” (1901-1902); “Улуттук адабият” (1920-1923). Мына ушундай узак адабий баскычтарды басып өтүп түрк адабияты Түркия Республикасы түзүлгөндөн 1923-жылдан кийин “Жаңы түрк адабияты” деген ат менен ушул күнгө чейин өнүгүп келет.

Бул бөлүмдө биз чектеп алган доорлорго кыргыз жана түрк ырларынын эволюциясынын маанилүү учурлары талдоого алынды. Поэзияда коомдук-тарыхый процесс маанилүү ролду ойнору белгилүү. Коомдо болуп жаткан көрүнүштөр чыгармалар аркылуу көркөм чагылдырылып турду.

Ал эми 3-баптын экинчи бөлүмү **“XX кылымда кыргыз жана түрк акындарынын чыгармаларында адам таануудагы позициялары”** деп аталып эки элдин тарыхына кылчайып каралып, кыргыз жана түрк поэзиясынын өнүгүү эволюциясы иликтенип, эки элде жаралган ырлар; социалдык, психологиялык жактан; атуулдук, жарандык, адамдык, инсандык, мендеги мендик позицияларга бөлүнүп талдоого алынат.

XX кылым алакандай кыргыз эли үчүн коомдук, саясий-социалдык, экономикалык, маданият тармактары тамыр-түбү менен жулунуп, кайрадан жаңы көчөт отургузгандай эле элес калтырды. Тарыхта өзүнүн кандуу изин калтырган Үркүндөн кийин октябрдын таңы атты. Октябрь революциясы кыргыз элинин жашоосуна жаңы өзгөрүүлөрдү алып келди. Мамлекеттүүлүк калыптанып, ага катар эле алгачкы маданий өнүгүү да жүрүп жатты. Жазуу, сызуу басма иштери, газета-журналдар, окуу китептери жарык көрө баштады. Мындай учурда эзелтен көркөм өнөргө бай кыргыз акындары эркиндикти, тендикти даңазалап ырдабай коймок эмес. Бул табигый көрүнүш. Мезгилде болуп жаткан көрүнүштөрдү акындар ички жан дүйнөсүнөн өткөрүп, буркан-шаркан түшкөн ой чабыттарын поэзияга салышып “адам концепциясы” маселесин ар түрдүү позициядагы ырлар менен түшүндүрүп жатышты. Мисал кылып Ж.Турусбековдун “Ук жер жүзү” ырын алсак болот. Мындай маанидеги ырларды кыргыз акындарынын бир тобунан кездештиребиз. Бирок айрымдары мактоого татырлык чыгармаларды жаратып, көркөм майданда өз ордун таап, төмөнкүдөй пикирлерге ээ болгон. Жогоруда мисал келтирген ырга сынчы С.Байгазиев мындайча баа берет: “Ук жер жүзү” Кыргызстан жөнүндө дүйнө жүзүнө жогорку поэтикалык жана интеллектуалдык деңгелде татыктуу, салмактуу кеп салып берген масштабы кең, шыктандыргыч угуту күчтүү чыгарма” [Байгазиев, С. Талант жана адабий прогресс [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2012. – 161-б.]. “Ук жер жүзү” ырында Ж.Турусбеков карапайым калктын айтайын деген ойлорун ыр саптары аркылуу адамдын социалдык абалын чагылдырат. Акын, элдин жеңишке кандай кыйынчылык менен жеткендигин ырга салган. Акын ошол мезгилдеги адамдын турмушун, жеңиштин кандай кыйынчылык менен келгендигин чагылдыруу аркылуу адамдын кыйналуу, азап чегүү сезимдерин ачып берген. Ырдын терең маанисине сүңгүп кире турган болсо, акындын атуулдук сезими чагылдырылат. Атуулдук сезим бул – чыныгы атуулга таандык. Атуул бул - Ата Мекен, эл, жери жөнүндө гана кооз сөздөрдү сүйлөгөн адам эмес, ал жеке өзүнүн керт башынын камын ойлобостон, кыйынчылыктарды, чечилбеген проблемаларды көрүп туруп каш-кабагым

дебестен, бардык күч-кубатын жумшап, ошол кыйынчылыктарды чечүү үчүн аракеттенген адам. Мына ошол накта жана чыныгы атуул. Атуулдук сезим боюнча академик Д.С.Лихачев да мындай деген: «Азыркы учур менен тең карасак:, анда эсибизге төмөнкүнү салышыбыз керек, Ата Мекенге, улуттук маданиятка, эне тилге болгон сүйүү – үй-бүлөсүнө болгон, үй-жайына, мектебине болгон сүйүүдөн башталарын эстөө керек. Кийинчерээк бул сүйүү кеңейип олтуруп өз Ата Мекенин, анын тарыхын, мурункуга жана азыркыга, жалпы адамзатка болгон сүйүүгө айланышы керек» [Патриоттук тарбиялоо боюнча методикалык көрсөтмө [Текст] / түз.: М. Г. Иманбакаева, А. Ж. Намазова. – 2009. – 3-б].

XX кылым түрк эли үчүн да чоң жаңылык алып келди. Ушул жылдары адабият тармагында жаңылануу башталган. Мурда диван ырындагы белгилүү калып жана мазмундарында жаңылануу жана жандануу аракеттери жасалган эмес, ырдын таасирдүүлүгү төмөн болгон. Себеби ыр кооздолуп, оор тил аркылуу жазылган. Жаңылануу башталганда Европада көптөгөн китептер которулуп, гезиттер басылып чыга баштаган. Ошол учурда жашаган түрк аалымдары Европада билим алып, батыш адабияты менен жакындан таанышат. Жазма түрк тилине араб, иран тилдеринен ашыкча кирген сөздөрдү тазалоо иштери башталат. Анткени жазма тил карапайым элге түшүнүксүз болгон. Адабияттын тили жөнөкөйлөнүп, күнүмдүк сүйлөшүүдө колдонулган түркчөгө жакындай баштаган. Бул өтө маанилүү көрүнүш эле. Гезиттердин басылып чыга башташы да тилдин жөнөкөйлөшүүсүнө таасир берген. Себеби гезиттер калк тарабынан окулуш үчүн тилдин жөнөкөй болуусу зарыл эле. Ошол учурда акындар дагы ырларын жөнөкөй тилде жаза башташкан. Албетте, коомдогу мындай өзгөрүү карапайым түрк элин кубанычка бөлөбөй койгон эмес. Акындар “эгемендүүлүк”, “эркиндик”, “мекен” сыяктуу сөздөрдү чыгармаларында адабияттын негизги темалары катары алышкан. Ошондой эле түрк элинин мекенчилдик сезимин ойготуш үчүн “улут” же болбосо “улутчулдук” идеясын камтып, Ата-Мекен үчүн өздөрүнүн жанын аябоо, Ата-Мекенди сүйүү темасындагы ырларды жарата башташат.

Бирок мындай көрүнүш мурун эле бар эле, ошентсе да ушул жылдары 1920-жылдардан баштап бул мекенчилдик сезимди козгогон чыгармалар күчөп жарала баштайт. Буга Ибрахим Алааддин Говсанын “Мекен” аттуу ырын мисал келтире алабыз. [TURAN, Osman. Türkiye Türk Adabiyatı [Text] / TURAN, Osman. – 2003. – 454.s] Бул сыяктуу “Мекен” жөнүндөгү ырларды ар бир түрк акындарынын ырларынан кездештире алабыз. Ырдан түрк калкынын патриоттуулук, атуулдук сезимдерин байкоого болот. Кичинекей жүрөгүндө мекенге болгон сүйүү орун алгандыгын, ошону менен “адам баласынын ыйык деп тутунган эне, бул – Ата-Мекен, энеге болгон сүйүү Ата-Мекенге болгон сүйүүбүз”, деп акын өз оюн мекенчилдик, атуулдук сезим менен мыкты бере алган. Ырдын мазмунунда берилгендей башка жерге барсаң жалгыз каласың, “энесинен ажыраган баладай жалгыз каласың” деп жатат. Ал эми энесинен ажырап калган баланы баарыбыз жүрөгүбүз менен сезип билерибиз айдан ачык. Эмне үчүн “баарыбыздын энебиз Ата-Мекен” деп жатат? Себеби, “Сени бул

жарык дүйнөгө алып келген энең ар дайым жүрөгүндө, ошол сыяктуу эле Ата-Мекениң да жүрөгүндөн орун алышы керек”, деген ойду камтыган.

Дагы бир мисалда: *“Алга эми жигиттер мекен коргоого”* деген саптар улам улам кайталанып берилген. Бул кайталоолор ырдын эмоциялуулугун арттыруу, патриоттук сезимди күчөтүү дегендик эле. “Баарыбыздын энебиз болот мекен” деген сапта мекенди энеңдей жакшы көргүн деген. Ошондой эле, *“Мээримин төгүп баарыбызга сүтүн берген, Атты эми аны душман, биз барда”* – бул саптарда өзүн төрөп, чоңойткон энени айтып жаткан жок акын. Жерин; суусун ичип, абасынан дем алып, азыктанып жаткан мекенинен сөз кылып жатат. *“Биз тирүү турганда душмандар жерди тартып алды, канга боён булгап, талкалап салды”* деп, *“Мына ошол душмандар тартып алган, бизге тиешелүү болгон жерибизди алып, мекенди коргойлу”* деген ойду берип, мекендештерин мекенчилдикке үндөп жатат. Намык Кемалдын ушул сыяктуу Мекен жөнүндө жазган ырлары, ошол мезгилде жашап жаткан бүтүндөй түрк калкынын социалдык, психологиялык абалын чагылдырып, атуулдук сезимдерин ойготкон. Ал учурда элдин көксөөсү, каалоосу көөдөнүндө көзү бар акындардын көкүрөгүн жарып чыккан саптар аркылуу мекенге болгон сүйүү экендиги айтылып турат.

Демек “адам концепциясы” маселеси, ырларда ушундайча мезгил менен байланыштырып берилип жатат. Башкача айтканда жашап жаткан мезгил элге түздөн түз таасир берип турарын акындар ырлары аркылуу ачып берип келишкен. Бул сыяктуу ырларды 20-жылдары түрк акындары көбүрөөк жаратышкан. Ал эми бул мазмундагы ырларды кыргыз акындары да жаратып, жерин жанындай сүйүп тургандыгын билгизген эң сонун ырларды калкка тартуу кылып турушкан. Алсак:

Учу-кыйры кең мекен,
Алдейлеген энем сен.
Бүт дүйнөнү кыдырсаң,
Таба албаймын сага тең.

[Үмөталиев, Т. Ырлар, прозалар, арноолор [Текст] / Т. Үмөталиев. – 2003. – 17-б.]

“Мекен” аттуу ырында Т. Үмөталиев жогоруда түрк акыны Ибрахим Алаатин Говса ырдап кеткендей мекенди энеге салыштырып отурат. Түрк акыны эгер мекенинден айрылсаң энесинен ажыраган баладай болорун айтса, кыргыз акыны мекенин кеңдиги туурасында сөз кылып, ошол жерде бапестелип өскөнү туурасында сөз кылат. Дагы мисал алсак: Түрк акыны Намык Кемал: *“Bir gün gelir başka yerler gezerken, Gönünde bir yabancılık sezersin.”* [Eski Türk Edebiyatında Nazım [Text] / Editör: İZ, Fahir. – 1999. – 2-cilt. – 233.s]. *“Бир күн келип башка жерди кыдырсаң, Көңүлүндө бир чоочундук сезесиң,”* - десе, Т. Үмөталиев болсо: *“Бүт дүйнөнү кыдырсаң, Таба албаймын сага тең,”* - дейт. Эки акындын бул саптарында бир мазмундуулук, окшоштук бар. *“Канчалаган жерди кыдырбайлы баары бир сендейди таба албайбыз”* деп бир маанини камтып жатат. *“Cümlemizin validemizdir vatan, Herkesi lütfuyla odur besleyen”* (Баарыбыздын энебиз болот мекен, Мээримин төгүп баарыбызга сүтүн берген) - деген саптар жогоруда берилген түрк акыны Намык Кемалга тиешелүү. *“Эне бизди кандай чоңойтсо, мекен да бизди ошондой чоңойтту”* дегени. Ошондой эле мекенин

энеге теңеген дагы бир кыргыз акыны А. Токомбаевдин да “Эне мекеним” ырынан төрт сап мисал келтирсек: *“Мекен десе –эне түшөт эсиңе, Энесинен жакын жокко балага. Эне десе – мекен түшөт эсиңе, Мекен үчүн кимдер болбойт садага.”* Бул саптарда да жогоруда белгиленгендей эне, бала сөздөрү козголду. [Токомбаев, А. Токтолбойт толкун, түбөлүк [Текст]: ырлар / А. Токомбаев. –1995. – 20-б.] Ооба, бул жерде эне – мекен болсо, бала – мекенин сүйгөн атуул деп берилип жатат. Демек, мекен туурасында эки элде тең бир мазмунду камтыган ырлардын жараларын да баамдадык. Ошентип ар бир калктын мекенге болгон сүйүүсү ар башка мезгилде жаралган. Керек болсо, мекени үчүн жанын аябоо жөнүндө да жогорудан; түрк жана кыргыз акындарынын ырларынан көрө алдык.

Салыштырсак: *“Мекен үчүн кимдер болбойт садага”* дейт А. Токомбаев, ал эми Намык Кемал: *“Мына душман куралдары алдыда, алга эми жигиттер мекен коргоого”* – деп эч куралдан да тайманбай мекен үчүн артка чегинбей, алга гана жүрүүгө үндөйт. Ал эми Т. Үмөталиевдин “Мекеним менин” деген ырындагы: *“Ата-журтум мекеним! Сен үчүн болсун жан курман,”* - деген саптары өз мекенинин атуулу болгон адамдын ичин жылытпай койбойт. Демек, эки бир тууган элдин мекенге болгон буркан-шаркан түшкөн сүйүүсүн ыр менен чагылдыруусу, ырлары бир ойду камтып турары айкын. “Мекен үчүн жанын аябоо” мааниси үч акындын ырында тең кездешет. Ошентип, ХХ кылымдын башында кыргыз жана түрк акындарынын ырларында адамдардын Ата-Мекенге болгон сүйүүсүн чагылдыруусу басымдуулук кылып, калктын социалдык абалын түшүндүрүү менен адамды тарбиялоодо психологиясына таасир берүү аркылуу атуулдук сезимдерин ойготкон ырларды жаратышкан.

Ал эми иштин бул бөлүмүн, андан ары жогоруда көрсөтүлгөн мазмунда жазылган ырлар улайт, мисалы, жарандык позицияда С.Эралиевдин «Тоолор» [Эралиев, С. Сан тоолор [Текст]: ырлар ж-а поэма / С. Эралиев. – 1971. – 3-б], «Ата Журт» ырлары; адамдык позицияда К.Маликов, Намык Кемалдын ырлары; инсандык позицияда Мехмет Эмин Юрдакулдун “Эй, түрк ойгон”, Ариф Нихат Асиянын ‘Ваугак’(Желек), А. Үсөнбаев “Өлүмгө өлүм”, “Аксакалдарга”, О.Бөлөбалаевдин “Баатыр Чолпонбай”, Б. Алыкуловдун “Биз душманды жеңип алабыз” ырлары; мендеги мендик позицияда Назым Хикметтин “Мажүрүм тал” ыры талданды.

Жыйынтыктай келсек, адам концепциясы маселеси ар бир элде, ар башка мезгилде ар башкача чагылдырылат. Ал, ошол элдин адабияты-маданиятынын өнүгүшүнө туш болот. Ошентип адам темасында ырдагандардын өзөгү, тамыры бир, тематикасы бир болгону менен, урунттуу айырмачылыктар да жок болбой койбойт. Бирок тамыры бир элде кандай болбосун жалпылыктарды байкабай коюу да мүмкүн эмес. Ал жалпылык жана айырмачылыктар, мезгилдик-мейкиндик маселесинин негизинде келип чыгат да, ар бир акындын индивидуалдык деңгээлине жараша болот. Демек, кыргыз жана түрк поэзиясында адам түшүнүгүн көркөм ачып берүү негизги фактылардан болуп эсептелди.

Корутунду. Поэзияны жараткан – адам. Демек ар бир доордо, мезгилде жаралган ырлар, жалпы адам маселесине тиешелүү чыгармалар деп атоого болот. Ал эми адам менен байланышта болгон ар кандай көрүнүштөрдү: адам жана адам, адам жана коом, адам жана техника, адам жана жаратылыш деги эле ушул

сыяктуу адам менен байланышкан кубулуштарды поэзия ачып бере алары талашсыз. Экинчиден, поэзия адамдын ички психологиясын, ой-толгоолорун, ички сырын, кайгы-капа, кубаныч, арзуу, сүйүүлөрүн окурманга (адамга) терең чагылдырып бере алары анык.

Себеби адам башка жандыктардан айырмаланып акыл-эстүү; бийик сапаттарга ээ, эмгекчил; эрктүү; ой жүгүртүү, оюн кайрадан сөз аркылуу жеткире алуу жөндөмдүүлүгүнө ээ; адам коомдо жашайт; адамдар бири-бирлери менен байланышта; адам дүйнөнүн ичинде болуп көрүнгөнү менен дүйнө адамдын ичинде. Демек адам жаратуу шыгына ээ. Ал эми адамды изилдөө жалпы коомго таандык. Ар бир коом өз уул-кыздарын тарбиялап чыгарат. Ошентсе да, тарых спираль сыяктуу айланып, кайталанма жолдо келет. Же бир орундан жылбай, өзгөрбөй токтоп калбайт. Тээ атам-замандан бери эле убакыттын өтүшү менен коом да өзгөрүп келет, коом менен бирге адамдар да өзгөрөт. Тээ байыркы Асанкайгы, Навои, Юнус Эмреден тартып, кийинки жылдардагы А.Осмонов, Ж.Садыков, С.Эралиев, С.Жусуев, О.Султанов, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, Жахит Сыткы Таранжы, Орхан Вели Канык, Күчүк Искендер, Барыш Бычакчы, Бекир Перишанга чейин эле “адам” темасын, доор көйгөйүн ырдап келишет. Демек ар бир учурдун өзүнүн адамы болуп, ал ар дайым чыгармалар аркылуу ар түрдүүчө чагылдырылып турат. Биз жогоруда айтып кеткендей, алардын өздөрүнө жараша айырмачылыктары да бар. **Айырмачылыктары:** *биринчиден*, ар бир акындын индивидуалдык өзгөчөлүгүнө, сөз чеберчилигине, талантына жараша болсо; *экинчиден*, замандагы глобалдуу проблемалар. Адам жана коом чагылдырылышы менен, тарыхый процесстин өзүнө көңүл бурууга туура келип “адам концепциясы” маселеси келип чыгып, ырлар аркылуу куюлушуп берилип келет. Алсак, Асанкайгы, Юнус Эмре, Ахмет Жевдет, Арстанбек, Калыгул жашаган учурда бүгүнкү күнкүдөй илим жана техника күрдөөлдүү өнүккөн эмес. Ошол себептен алардын чыгармалары канчалык таамай, көп масштабды өзүнө камтыганы менен, атайын мазмундук, формалык жактан иштелип чыккан эмес. Бирок Түрк адабияты эрте өнүккөндүктөн, Юнус Эмре, Ахмет Жевдет өзүлөрүнүн калыпка салынган адабияты; халк адабияты болгон. Ырда болобу, прозада болобу түрк адабияты да ошол мезгилде өнүккөн адабияттардан (араб, иран) үлгү алып калгандыктан, өзүлөрүнө тиешелүү жазуу, сызуулары пайда болуп калган. Айрыкча дин туурасында ырлар көбүрөөк жаралган, себеби коомдук кырдаал ошондой эле.

Үчүнчүдөн, 20-30-жылдардагы кыргыз поэзиясы бир идеялык-эстетикалык багытты көздөгөн. Мезгилдин революциялык духун, ыргагын карапайым элдин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү илгиртпей чагылдырган, үгүт-насыятчыл поэзия болуп, советтер союзунун карамагындагы өлкө болондуктан, ошол өлкөнүн идеологиясын колдоп турган. Ал эми түрк поэзиясына кайрыла турган болсок, түрк адабиятынын басып өткөн баскычтары, же болбосо мезгилдери кыргыз адабиятынан айырмаланып, башкача айтканда, түрк адабияты чыгыштын, андан кийин батыштын таасири астында өнүгүп өсүп, көптөгөн доорлорду башынан өткөрүп, өз багытын эрте таап, Түркия Республикасы түзүлгөндөн 1923-жылдан кийин “Жаңы түрк адабияты” деген аталыштагы жараян алдында улуттук идеологияны колдогон мазмундагы ырлар жаралган. **Жалпылыктары:** *биринчиден*, эки элдин тили тектеш тилдерге кирет,

тактап айтканда түрк дүйнөсүндө, ата-бабаларыбыз орток. Демек бирдей ойлонобуз, себеби жогоруда айтылгандай биринчиден тамырыбыз бир эл, тилдерибиз да бир тамырдан тараган, экинчиден динибиз бир. Ошол себептен багытыбыз да бир; *экинчиден*, эки эл тең; согуш, көчүү, кугунтук, сүргүн сыяктуу оор учурларды баштарынан өткөрүшкөн. Мисалы: кыргыз эли да, түрк эли да 40-50-жылдары кыйналып турган учуру эле. Кыргыз эли улуу ата-мекендик согушту башынан өткөрүп жатышкан. Мына ошол оор абалда турган карапайым элге моралдык жактан колдоо көрсөтүп күчтүү, мекенчилдик сезимди ойготкон тематикадагы ырларды акындар тартуулап турду. Ал эми түрк эли да бул учурда оор күндөрдү баштарынан өткөрүп жаткан. Республика курулуп, ар тараптан талаптар күчөп, ар багытта өзгөрүүлөргө дуушар болуп жаткан кезде, түрк акындары да элди бир багытка туура үндөө максатын коюп, бир идеологияны колдоону колго алышкан. Тагыраагы улут маселеси башкы маселеге айланып, мекенчилдик, атуулдук сезимди ойготкон ырлар жаралып турган. Бирок эки элде тең максат – мекенди коргоп калуу, улутту жок кылып албоо, кыргыз жана түрк элдерине тиешелүү өздүк нарк-насилдерин сактап калуу болгон. Албетте көп эмгектин натыйжасы бул максатка жетүүнү ишке ашырды.

Ал эми *үчүнчүдөн*, 1990-жылдардан кийин кыргыз эли эгемендүүлүккө жетүү бактысын жашаса, 1923-жылы түрк эли Республика куруу бактысына ээ болушкан. Мындай бакыт бардык эле элге берилген эмес. Бул урунттуу учурлар акындар тарабынан даана таасын чагылдырылып турган.

Ушинтип, акыркы жылдарда көркөм процессте жаралган реалдуу адабий фактылар өздөрү далилдеп жаткандай, бүгүнкү кыргыз, түрк поэзиясынын жетишкен ийгиликтери канчалык олуттуу болсо, анын өксүк, мүчүлүш жактары да ошондой эле орчундуу деген ойду айтып, төмөндөгүдөй корутундуга келдик:

1. Кыргыз жана түрк элдери байыркы тектеш элдерден болуп, тамыры, тарыхы тээ б.з.ч. эле бир болгону тарыхый булактарда айкын берилгени; ошондой болсо дагы географиялык шарттары, турмуш-тиричилик өзгөчөлүктөрүнө жараша эки элдин эстетикалык дүйнө таанымы, түшүнүктөрү боюнча айырмачылыктар, өзгөчөлүктөрү эки элдин поэзиясындагы адам концепциясы буга чейин атайын системалуу изилдөөнүн объектиси болбогондугу баса белгиленип, бирок эки элде өз алдынча изилдөөлөр болуп келгендиги биринчи бапта илимий эмгектерге сереп жасоо аркылуу айтылды;

2. Кыргыз жана түрк акындары өз өлкөсүндө ар кайсы доорду баштарынан өткөрүп, түрдүү тематикадагы ырларды жаратып келгендиги “XX кылымда кыргыз жана түрк акындарынын чыгармаларында адам концепциясына карата көп түрдүүлүк жана жалпылыктар” аталыштагы бөлүмдө айтылды. Адам концепциясы темасы ар бир эле искусствонун башында туруп адамды таанууда өз көмөгүн көрсөтүп келгенин айтканбыз. Айрыкча поэзияда адам түшүнүгүн чагылдыруудагы идеялык-көркөмдүк табылгалар, дүйнө тааным өзгөчөлүктөрү эки элде айрым учурда бирдей болсо, айрым учурда айырмачылык көрсөтөрү туурасында да сөз болгон. Мына ошол жалпылыктар менен айырмачылыктар салыштырылып мисалдар аркылуу далилденди;

3. Кандай гана тема изилденбесин, тарыхка кайрылбай коюу мүмкүн эмес. Ошол себептен кыргыз жана түрк ырларынын эволюциясынын маанилүү учурларын талдоо зарылдыгы да үчүнчү бапта таасын берилди. Тактап айтканда,

адам концепциясы маселеси поэзияда ар түрдүү доордо, ар түрдүүчө же коомдун талабына жараша түшүндүрүлүп, чагылдырылып берилери мисалдар менен көрсөтүлдү. Кыскасы ар бир доордо жашап жаткан адамдын ички психологиясын ачып берүү болду;

4. Адабиятта коомдук-тарыхый процесс маанилүү ролду ойнору белгилүү. Коомдо болуп жаткан нерселерди чыгармалар аркылуу көркөм чагылдырып жеткирүү албетте, көөдөнүндө көзү бар чыгармачыл адамдар тарабынан аткарылгандыгы ар бир бөлүмдө мисалдар менен берилип, кыргыз жана түрк поэзиясында коомдук-тарыхый процесс менен көркөм процесстин өз ара байланышы ырлар аркылуу айтылды;

5. Поэзиянын башкы предмети – адам. Ал эми адам түрдү ой жүгүртүүгө жөндөмдүү. Өзү жашап жаткан коомдо ар кандай социалдык жактан өзгөчөлөнүп турат. Ал эми эки элдин акындарынын ырлары аркылуу адам концепциясынын коомдук-социалдык, философиялык-этикалык жактары туурасында 2-баптын экинчи бөлүмүндө сөз болду. Алсак, кыргыз поэзиясы советтер союзунун карамагында бир рамкага салынып бийликтин буюртмасы менен чыгармаларды жаратса, түрк поэзиясы батыштын таасиринде калган доордо, батышты тууроо максатында жазылган ырлар басымдуу болуп кеткен. Бирок ошого карабастан, ошол учурда топтоп суурулуп чыгып, башкача ой жүгүрткөн акындар башкалардан айырмаланган мазмундагы ырларды тартуулашкан. Буга мисал катары кыргыз акындарынан А.Осмоновду, түрк акындарынан Назым Хикметти айта алабыз.

6. Медитативдик жана экзистенциализм багыты мындан 4-5 кылым мурун эле пайда болгон багыттардын катарын толуктаары, ошол учурда философтордун аныктамаларына таянып жазылган чыгармалар батыштагы изилдөө иштеринин башкы сабында экендиги, кийин жүрүп отуруп дүйнөгө тарагандыгы баарыбызга маалым. Адам концепциясын поэзияда изилдөөдө жаңычы ой жүгүртүү, башкача ойлонуу жолдору эки элде тең кездешери жана мыкты чыгармалар жаралып келгени, жаралып жаткандыгы башкача ой жүгүрткөн мыкты акындардын ырларынын мисалында далилденди;

7. Кыргыз, түрк акындарынын чыгармаларын атуулдук, жарандык, адамдык, инсандык, мендеги мендик позицияларга бөлүп талдоого алуу менен коомдо жашап жаткан элдин социалдык жана психологиялык абалын сезүүгө болору да ыр саптарында берилди, демек ар түрдү позицияда ырлардын жаралышы адамдын ар тараптуу экендигинен кабар берерин айтып “Дүйнөдө канча адам болсо ошончо мүнөз бар” деген пикир менен жыйынтыктагым келди.

Жыйынтыктап айтканда, илимий иште кыргыз жана түрк поэзиясындагы адам концепциясынын көркөм изилдениши салыштырмалуу планда изилдөөгө алынып, коюлган максат жогоруда көргөтүлгөн изилдөөлөрдүн негизинде ишке ашты. Башында айтып кеткендей эле ар бир жазылган эмгек, ар бир адамдын көкүрөгүндө болуп жаткан сезимдери менен туура айкашып келет. Демек, акындар жазган эмгектердеги козголгон маселелер, ошол доордо жашап жаткан бир гана адамдын көйгөйлүү маселеси эмес, ал бүтүндөй адамдын турмушу чагылдырылары анык.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛДЫ:

1. Элебесова, Б.Б. Азыркы кыргыз жана түрк поэзиясындагы “адамга” болгон философиялык көз караш [текст] / Б.Б.Элебесова // КУУ жарчысы. – 2009. - №3. 6-серия. -298-303-бб.
2. Элебесова, Б.Б. Кыргыз-түрк поэзиясында адам жана коом маселесинин заман агымына үндөштүгү [текст] / Б.Б.Элебесова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2010. - №17. -133-136-бб.
3. Элебесова, Б.Б. Кыргыз-түрк поэзиясында философиялык – медитативдик маанайда жазылган ырлар // БГУ жарчысы. – 2011. - №2(19). -138-141-бб.
www.elibrary.ru/download/elibrary_45563920_51794412.pdf
4. Элебесова, Б.Б. Кыргыз-түрк поэзиясында философиялык экзистенциализм маанисинде жазылган лирикалык ырлар // БГУ жарчысы. – 2011. - №2(19). –130-133-бб. www.elibrary.ru/download/elibrary_45563917_11364724.pdf
5. Элебесова, Б.Б. Акындар поэзиясы [текст] / Б.Б.Элебесова // Язык и литература в поликультурном пространстве. – Башкыртстан, 2011. - №7. – 335-341-бб.
6. Элебесова, Б.Б. Философиялык-суггестивдик лирика кийинки кыргыз жана түрк поэзиясында [текст] / Б.Б.Элебесова // Инновация и образовательные технологии” 12 ноябрь 2014, Казакстан. –181-184-бб.
7. Элебесова, Б.Б. Вопросы “человековедения” в произведениях кыргызских и турецких поэтов начала XX века [текст] / Б.Б.Элебесова // Апробация. №10 (49). Махачкала, – 2016. – 39-42-бб.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_28778695_77212655.pdf
- 8.Элебесова, Б.Б. Кыргыз жана түрк поэзиясында экзистенциализм идеяларынын берилиши [текст] / Б.Б.Элебесова // КУУ жарчысы. – 2018. – 127-132-бб.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_35438915_23630959.pdf
9. Элебесова, Б.Б. Түрк поэзиясында адам концепциясынын изилдениши [текст] / Б.Б.Элебесова // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №2(2). – 61-68-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50084656> 0, 014
- 10.Элебесова, Б.Б. Кыргыз поэзиясында адам концепциясынын изилдениши [текст] / Б.Б.Элебесова // Вестник Кыргызстана. – 2022. - №2(2). – 55-60-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50084655> 0, 014
- 11.Элебесова, Б.Б. Кыргыз жана түрк фольклорунда адам түшүнүгү [текст] / Б.Б.Элебесова // Наука новые технологии и иновации Кыргызстана. – 2022. №3. – 301-304-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48867251> 0, 141
- 12.Элебесова, Б.Б. Кыргыз жана түрк поэзиясында философиялык башталмалар [текст] / Б.Б.Элебесова // БГУ жарчысы. – 2022. - №1(59). – 42-45-бб.
https://www.elibrary.ru/download/elibrary_48626668_75718514.pdf
13. Элебесова, Б.Б. Позиции познания человека в произведениях кыргызских и турецких поэтов XX века [текст] / Б.Б.Элебесова //Эпоха науки. – Россия/Ачинск, 2022. - №30. – 403-408-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48748431> 0, 283

Элебесова Бурул Бекказиенанын «Кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясы» деген темада 10.01.01 - кыргыз адабияты адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: адам, коом, мезгил, адам концепциясы, адам таануу, адамдын ички психологиясы, адам сезими, адамды тарбиялоо, кыргыз поэзиясы, түрк поэзиясы, акын, ыр, медитативдик маанидеги ырлар, экзистенциализм, социалдык жана психологиялык позициялар, атуулдук, жарандык, адамдык, инсандык, мендеги мендик позициялар.

Изилдөө объектиси – кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын ырларда чагылдырылышы.

Изилдөөнүн предметин эки элдин поэзиясында адамды поэзияда чечмелөө үлгүлөрү, коомдук-социалдык, философиялык-этикалык багыттагы маселелерди көркөм чагылдырылышы түзөт.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясынын көркөм чагылдырылышын салыштырма планда изилдөө илимий иштин негизги максаты болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору: изилдөөдө салыштырма, тарыхый обзор, тарыхый-тектештирме, анализдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы кыргыз жана түрк поэзиясында адам концепциясы проблемасы алгачкы жолу атайын иликтөөгө алынып, белгилүү түрк жана кыргыз акындарынын поэзиясында адам концепциясы менен коомдук турмуш маселелеринин көркөм чагылдырылышы алгач ирет салыштырылып талданып, системалык түрдө иликтенип, сынчылардын эмгектерине таянылып ой бөлүшүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Иштин колдонулуу чөйрөсү: иликтөө ишинде изилдөөгө алынган проблемалар кыргыз жана түрк поэзиясында чагылдырылган адам концепциясын теориялык жана практикалык жактан кеңири жана терең түшүнүүгө жардам берип, чыгарылган корутунду-тыянактар, теориялык табылгалар, анализдер адабият айдынында адам маселесин иликтөөдө, айрым теориялык негиздерди иштеп чыгууда жана кыргыз, түрк адабиятын салыштырууда, ырларды талдоодо жана ушул багытта мындан ары да изилдөө иштерин жүргүзүүдө кеңири колдонуп, чоң көмөк көрсөтөрү шексиз.

РЕЗЮМЕ

диссертации Элебесовой Бурул Бекказиевны на тему «Концепция человека в кыргызской и турецкой поэзии» на соискание ученой степени

кандидата филологических наук по специальности 10.01.01-кыргызская литература

Ключевые слова: человек, общество, период, концепция человека, познание человека, внутренняя психология человека, чувства человека, воспитание человека, кыргызская поэзия, турецкая поэзия, поэт, стихи, стихи медитативного значения, экзистенциализм, социальная и психологическая позиции, патриотическая, гражданская, человеческая, личностная, я-концепция позиции.

Объект исследования – отражение в стихах концепции человека в кыргызской и турецкой поэзии.

Предметом исследования являются модели интерпретации человека в поэзии двух народов, художественное представление вопросов общественно-социальной, философско-этической направленности.

Цель исследования - основная цель научной работы – сравнительное исследование художественного представления концепции человека в кыргызской и турецкой поэзии.

Методы исследования: сравнительный, исторический обзор, историко-сравнительный, анализ.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые была специально исследована проблема концепции человека в кыргызской и турецкой поэзии, впервые был проведен сравнительный анализ художественного отражения концепции человека и вопросов общественной жизни в поэзии известных турецких и кыргызских поэтов, опираясь на труды критиков, проведен системный анализ, получены научные выводы.

Область применения работы: изученные проблемы в исследовательской работе помогут нам в более широком и глубоком теоретическом и практическом понимании концепции человека, отраженной в кыргызской и турецкой поэзии, и сделанные выводы, теоретические выводы, анализы окажут большую помощь в изучении проблемы человека в литературе, разработке некоторых теоретических основ и сравнении кыргызской и турецкой литературы, анализе стихов и проведении дальнейших исследований в этом направлении.

RESUME

of Elebesova Burul Bekkazievna's dissertation on "The concept of a person in Kyrgyz and Turkish poetry" for receiving the degree of candidate of philological sciences on a specialty Kyrgyz literature 10.01.01.

Keywords: person, society, period, concept of human, human intellect, internal human psychology, human sense, human education, Kyrgyz poetry, Turkish poetry, poet, poems, poems of meditative meaning, existentialism, social and psychological positions, patriotic, civic, human, personal peculiarities of the self-concept position.

The object of the research: the reflection of the concept of human in Kyrgyz and Turkish poetries.

The subject of the research: the models of human interpretation in the poetry of the two nations; the artistic presentation of social, philosophical and ethical issues.

The purpose of the study is to determine the artistic expression of the concept of human in Kyrgyz and Turkish poetry through certain works.

Research methods: comparative, historical review, historical and comparative analysis.

Scientific novelty of this research is related to the fact that the problem of the "human" concept reflected in Kyrgyz and Turkish poetry is being studied for the first time; comparative analysis of the "human" concept and social life reflected in outstanding Turkish and Kyrgyz poets' works were carried out within the frameworks of artistic expressions for the first time; a systematic analysis was carried out through analyzing critics' works and scientific conclusions were obtained.

Scope of the study: issues, studied in this research, will help us to understand the "human" concept, reflected in Kyrgyz and Turkish poetries, in a broader and deeper theoretical and practical meaning; the obtained results, theoretical conclusions and analyses will be helpful for further studies of human concept reflected in literature and for developing theoretical basis and comparison of Kyrgyz and Turkish literatures and for analysis of poems and further related researches.